

В'ячеслав Дмитрович УСАТИЙ
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра лінгвометодики та культури фахової мови

Проблеми культури мовлення в житті українця

Соціально-економічні та культурно-політичні зміни в українському суспільстві спричинили появу низки проблем, серед яких вирізняються як суто матеріальні, так і духовно-моральні. Усі вони потребують вирішення, адже впливають на ситуацію в Україні, на забезпечення стабільності та спокою в державі. Відсутність належного пояснення цілого комплексу проблем породжує різні тлумачення важливих питань.

Одним із важливих факторів єдності суспільства виступає мова. На щастя, кануло в небуття стратегічне твердження Маркса про «злиття націй» і національних мов, а також «продовження попередньої самодержавної політики асиміляції неросійських народів імперії» [7, с. 6]. На словах народам світу демонструвалися результати царської політики, а насправді реалізовувалися ще страшніші за своєю суттю заходи більшовиків у мовній політиці: «забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; заблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації ... , советська система встановила контроль над структурою української мови: заборонила певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфографічні правила, а натомість пропагувала інші, ближчі до російських ... Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [8, с. 173]. Подібна практика, як свідчать події минулих років, упроваджувалася і, на жаль, продовжує своє існування дотепер: ніби вже й не існує такої вбивчої політики, та відмовитися від лінгвоциду важко. Рідко українське слово чується в спорті, мистецтві, мало звучить у телепередачах чи виступах співаків тощо. Невже для того, аби збагнути, у якій країні ми живемо, треба хтось із уряду?

Проблеми культури мовлення настільки широкі, що розкрити їх в одній статті важко. Українська мова має багату фразеологію, морфологію, синтаксис, стилістику. Протягом багатьох віків проблеми культури мови та мовлення досліджували в Україні О. Синявський, О. Курило, Б. Антоненко-Давидович, М. Рильський, Г. Кочура, М. Наконечний, Н. Тоцька, М. Пилинський, А. Коваль, Є. Чак, О. Сербенська, О. Пономарів та інші, однак за браком популяризації таких досліджень вони залишаються проблемою, над якою слід багато працювати.

Досить актуальним є питання культури мови та мовлення сьогодні. Не будемо занадто обтяжувати читача, але спробуємо на найбільш промовистих

прикладом продемонструвати існування самої проблеми. Зокрема, на жаль, продовжує існувати вислів «на Україні». Мало хто задумується над тим, що саме цією сполукою ми демонструємо свою неповагу до незалежної держави. Цю проблему глибоко досліджували І. Огієнко, О. Пономарів та ін. Нам же слід пам'ятати: коли йдеться про «окреслену територію, як закінчене ціле, або про самостійну державу» [4, с. 228], то вживаємо прийменник «в» чи «у»: в Англії, у Канаді, у Польщі, прийменник «на» свідчить про несамотійне ціле, а складова частина чогось: на Поліссі, на Київщині. До жодної назви самостійної держави не використовується прийменник «на», крім острова Куба, до якого застосування прийменника «в» чи «у» надає двозначності. Нам, та й не тільки нам, віками доводили українцям несамотійність держави Україна. Такою була мовна політика ще за царських режимів, великодержавний шовінізм існував і продовжує існувати в Росії й нині.

Для поліпшення культури української мови слід користуватися словниками [2, с. 263], у яких віднайдемо не тільки багатство слів, їхній правопис, вимову, а й стилістико-семантичне поєднання у словосполучення та речення. Аналізуючи рівень культури мовлення, можна зазначити, що з часу здобуття Україною незалежності «помітно змінюється обличчя нашого суспільства» [1, с. 5], по-новому звучить й усне мовлення, набуваючи логічності, послідовності, правильної побудови.

Аналізуючи мовлення студентів, учнів, учителів чи інших співрозмовників, хочемо звернути увагу на найтиповіші помилки, які чуємо чи бачимо в текстах, створених носіями мови.

Найчастіше нехтують фонетичними законами української мови. Насамперед у випадках чергування *у-в, і-й, ти-ть, ся-сь* та інші, які забезпечують милозвучність мови (на початку і в середині речення після приголосного вживаємо форми з у, і): *Лаврін узяв віник і почав мести піл (І. Нечуй-Левицький); Папери були скрізь: і на столі, й на полицях (М. Коцюбинський); Праворуч і ліворуч у степах скрізь рухаються війська (О. Гончар); Умилась ми, пішли (А. Тесленко); І враз сталося щось незвичайне (М. Коцюбинський).*

Перебуваючи в умовах Полісся, коли значний вплив на мовлення мають діалектні особливості мешканців нашого регіону, варто врахувати такі явища. Перше, що сприймається на слух, це вживання дифтонгів *у^о, у^е, у^и, у^ї*. Так виникають звукосполучення типу: *[ім'їє нік], [ку^он]* тощо. Крім цього, під впливом діалектного мовлення виникають ненормативні форми займенників: до *єї*, з *ім*; характерним є також наявність суфіксів *-ть-* у неозначеній формі дієслова замість *-ти-*: *робить – робити, читаць – читати, бігать – бігати*.

Під впливом російської мови частина студентів вимовляє слова, оглушуючи кінцеві приголосні: *[діт], треба [дід]; [лєб'іть] – [лєб'ідь] тощо*.

За орфографічними й фонетичними нормами: губні, шиплячі, глоткові та задньоязиковий в українській мові завжди тверді і лише за певних умов вони можуть бути напівпом'якшеними, однак не всі носії мови враховують цю особливість, використовуючи м'які звуки, чим псують мовлення.

Відповідно до четвертого (1993 року) видання «Українського правопису», яким поновлено задньоязиковий г в українській абетці, таких слів не так багато, загальних назв до 30, а також декілька власних назв, наприклад: *танок, гирлига, глей, гуля, дзига, гудзь* тощо. Деякі носії мови активно вживають такий звук і в інших словах, що є недоречним.

Чималих зусиль потребує робота з науковою та науково-довідковою літературою в питаннях, що стосуються наголошування слів. У сучасній українській мові кожне слово має наголос для будь-якої форми [6, с. 22]. Дотримання ж норм наголошування потребує систематичного пошуку. Наголошування деяких слів треба запам'ятати: *беремо́, авто́, Ада́м, азбе́ст, айва́, ба́йдуже, бе́скид, біту́м, бло́ковий, бо́втати, валові́й, васі́лькі, верба́, верете́но, віпадо́к, вира́зний, ві́льха, вітчи́м, граблі́, державни́цький, до́шка, дро́ва, за́лоза, ідемо́, кідати́, кова́ль, ко́лесо, ко́лія, коро́мисло, ко́сий, котри́й, кро́їти, кропи́ва, ку́рятина, кухо́нний, легкі́й, листопа́д, мали́й, металу́ргія, нена́видіти, нести́, о́лень, ота́ман, па́сти, Покро́ва, порядко́вий, предме́т, пу́рхати, ра́зом, ре́мінь, ре́шето, розвести́, рі́дкий, ру́сло, сере́дина, сирова́тка, старі́й, садно́, санкі́, се́рдити, сере́дина, сі́кти, тве́рдий, фарту́х, фено́мен, фі́рмовий, фахові́й, відо́мість (документ), відо́мість (знання), гурто́житок, ци́ган, черка́ти, щі́пці, щаве́ль, че́рствіти, чотирна́дцять, шаблі́, ше́люг, шофе́р. На жаль, цей список далеко не повний, ще й з часом він змінюється, а тому слід постійно перевіряти свої знання.*

З наголосами в нашому суспільстві багато проблем, ні радіо, ні телебачення, які забов'язані бути зразком, такими, на жаль, не бувають. Лише не байдужі люди цікавляться цією проблемою. Хотілося, щоб існували словники правильного мовлення в газетах, журналах, стендах. Запропонуємо слова, наголос яких потребує запам'ятовування: *мілі́метр, санті́метр, барОметр, спідОметр, черговИй, навчАння, запитАння, видАння, завдАння, цемЕнт, новИна, шля́хом, грома́дський.*

Ми спробували проаналізувати певні фонетичні, акцентологічні норми, однак існує й чимало інших, на які слід звернути увагу. Часто використовують слова *вірно* і *правильно*, *являтися* – *бути*, *військовий* – *воєнний* тощо. Щоб правильно користуватися подібними словами, слід знати їхнє значення, а для цього звернімося до словників.

Вірний (надійний, відданий, стійкий) *друг*, *вірні почуття*, а *правильний* (стосовно правила) *вислів, правильне завдання, правильна задача*. Слово *являється* (з'являється) – *приходить куди-небудь*. Наприклад: *Чого являєшся мені у сні? (І. Франко)*. В інших випадках слід використовувати *бути* у відповідних формах. Лексикон сьогодення змінився, а тому в словнику активізувалися слова *військовий* (стосується війська, встановлений у ньому): *військовий потяг, квиток* тощо. *Воєнний* (стосується війни) – *воєнна загроза, воєнні дії*. Відповідально слід використовувати й слова *барва* в прямому (природний колір, забарвлення) чи в переносному значенні (колорит, манера). Наприклад, *барви лісу, заіскрилися барвами*. І *фарба* (колір, штучно

нанесений), наприклад: *червона фарба, малювати фарбами*. Часто використовують слово *батьків* (належний батькові), наприклад, *батьків капелюх і батьківський* (належний батькам), наприклад, *дім, поріг, поради* тощо. Відрізняються значенням і слова *блюдо* (широка посудина) і *страва* (продукти для вживання в їжу). Тому знання лексичних норм та правильне їх використання підвищують культуру висловлювання, надають тексту однозначності та полегшують сприймання. Наприклад, *великий* може бути використаний у таких словосполученнях: *велика промисловість, велика перемога, великий талант*, а *крупний* буває *пісок, щєбінь, зерно*, бо воно складається з окремих великих частинок тощо. Різне значення й слова *відношення*, вживаного у філософії, логіці у значенні «взаємозв'язок», а також у мовознавстві та математиці. Слово *відносини* вживається у словосполученнях суспільні, державні, колективу, наприклад, *дружні відносини, товариські, ділові*. Слово *стосунки* має значення «особисті зв'язки між людьми». *Взаємини* свідчать про взаємні стосунки.

Пророчі, глибоко емоційні і переконливі рядки поезії Т. Шевченка

*Ну щоб, здавалося, слова ...
Слова та, голос – більш нічого,
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує ...*

не залишають байдужими до слова тисячі людей, котрі дбають про мову рідного народу, піклуються про її збереження, розвиток і вдосконалення. Та, на жаль, факти свідчать про інше: візьмемо для прикладу імена, прізвища учнів чи студентів і ось що маємо: Алік, Лена, Анна.

Обговорюють активні українці вживання дієприкметників у нашому мовленні, а тому поновлено слосполучення *прийдешні свята чи Новий рік; той, що працює, вищі або керівні органи, підлеглі чи підпорядковані організації; наступний, панівний або той, хто панує, колишній працівник, а також існування в мові віддієслівних прикметників невмирущий, трудящий, квітучий, лежачий* тощо.

Ріжуть слух невмотивовані кальки типу *приймати участь* замість нашого *брати участь, кинуться у вічі* замість *мені впало (запало) в око, правильно говорити, а не вірно, бо вірним буває пес; про людське око, для годиться, рибаловля це процес, а рибалка у нас – це особа, яка рибалить, наступна зупинка*.

Українські прізвища, основа яких має нульове закінчення, Наприклад: Гай, Вітер, Місяць, Долечек, Бондарчук і закінчення О: Павленко, Вискушенко, Мосієнко, якщо вони вказують на особу чоловічої статі, то змінюються: Віктору Гаю, Віктором Гаєм тощо, а якщо вони позначають особу жіночої статі, то не змінюються, наприклад: Лідії Гай, Лідією Гай тощо.

Досліджуючи проблему культури мовлення, щоразу задумуєшся, як можна активізувати результати такої роботи, щоб вони приносили користь, формували національну культуру мовлення, а отже, й загальну культуру українців.

Література:

1. Коваль А. П. Ділове спілкування: навчальний посібник. – К.: Либідь, 1992. – С. 5.
2. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995.
3. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1959.
4. Пономарів О.Д. Українське слово для всіх і для кожного. – К.: Либідь, 2013.
5. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин та інші. – К. : Знання, 2006.
6. Сучасна українська літературна мова: Підручник (М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін..) За редакцією М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994.
7. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / Упор.: Л. Масенко та ін. – К.: Видавництво дім «Києво-Могилянська академія», 2005.
8. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 173.